

Geschiedenis is een werkwoord
Een inleiding tot historisch onderzoek

in memoriam Jan Roegiers (1944-2013)

Geschiedenis is een werkwoord

Een inleiding tot historisch onderzoek

Violet Soen

UNIVERSITAIRE PERS LEUVEN

© 2016 Universitaire Pers Leuven / Leuven University Press / Presses Universitaires de Louvain.
Minderbroedersstraat 4, B-3000 Leuven (België)

Alle rechten voorbehouden. Behoudens de uitdrukkelijk bij wet bepaalde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, op welke wijze ook, zonder de uitdrukkelijke voorafgaande en schriftelijke toestemming van de uitgevers.

ISBN 978 94 6270 083 3

D / 2016/ 1869 / 39

NUR: 680

Omslagontwerp: Frederik Danko

Illustratie omslag: Foto uit Kramers Nieuw woordenboek Nederlands, genomen door Frederik Danko

Vormgeving: Friedemann Vervoort

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden op copyright van het illustratiemateriaal te contacteren. Zij die desondanks menen dat hun rechten niet gehonoreerd zijn, kunnen zich tot de uitgever wenden.

Inhoudstafel

WOORD VOORAF	9
INLEIDING: HISTORISCH ONDERZOEK?	11
1. Wat is geschiedenis?	11
<i>Connotaties</i>	12
<i>Definities</i>	15
2. Is geschiedenis een wetenschap?	18
<i>Een negentiende-eeuwse discipline</i>	19
<i>Een postmoderne uitdaging</i>	25
PRAKTIJK: Wat doen historici?	33
HOOFDSTUK I: VRAGEN	45
1. Probleemgericht	45
2. Afgebakend	50
3. Falsifieerbaar	57
HOOFDSTUK II: BRONNEN	65
1. Soorten	65
<i>Geschreven bronnen</i>	68
<i>Mondelinge bronnen</i>	77
<i>Visuele bronnen</i>	78
<i>Materiële bronnen</i>	80
2. Bewaring	82
<i>Structurele redenen</i>	82
<i>Incidentele redenen</i>	87
3. Raadpleging	88
<i>Privaat of openbaar?</i>	88
<i>Bron, reproductie of uitgave?</i>	89
HOOFDSTUK III: KRITIEK	95
1. Vormelijke kritiek	98
<i>Authentiek of vervalst?</i>	98
<i>Origineel of kopie</i>	101
<i>Wie, wanneer, waar?</i>	107
<i>Oorspronkelijk of ontleend?</i>	111

INHOUDSTAFEL

2. Inhoudelijke kritiek	112
<i>Waarom?</i>	113
<i>Waartoe en voor wie?</i>	114
<i>Wat?</i>	114
<i>Hoe?</i>	117
3. Oordeel	118
HOOFDSTUK IV: SYNTHESE	123
1. Vergelijken	123
<i>Weinig bronnen</i>	124
<i>Veel bronnen</i>	126
2. Interpreteren	128
<i>Ordenen</i>	129
<i>Stelling</i>	130
3. Redigeren	131
<i>Stijl</i>	134
<i>Structuur</i>	137
<i>Annotatie</i>	138
METHODE: Hoe?	143
HOOFDSTUK V: SCHAAL	145
1. Tijd	146
<i>Chronologie</i>	147
<i>Lineair, cyclisch en relatief</i>	149
<i>Periodiseren</i>	154
2. Plaats	158
<i>Geografische en ecologische geschiedenis</i>	159
<i>Comparatieve geschiedenis</i>	162
<i>Imagined communities</i>	163
<i>Postkoloniale en globale geschiedenis</i>	165
<i>Transregionale en transnationale geschiedenis</i>	166
3. Schaal	169
<i>Histoire totale</i>	169
<i>Microstoria</i>	171
<i>Jeux d'échelles</i>	173
HOOFDSTUK VI: CONTEXT	179
1. Sociale geschiedenis	180
<i>Social turn</i>	182
<i>Social theory</i>	188

2. Economische geschiedenis	190
<i>New Economic History</i>	192
<i>Marxisme en Rational Choice theory</i>	193
3. Cultuurgeschiedenis	194
<i>Cultural turn</i>	194
<i>Historische antropologie en hermeneutiek</i>	198
4. Politieke geschiedenis	200
<i>Bringing politics back in</i>	202
<i>Prosopografie en netwerkanalyse</i>	205
5. Religieuze geschiedenis	206
<i>New Religious History</i>	207
<i>Insider/Outsider-debat</i>	208
6. Contextuele analyse	209
<i>Structuur en oorzaken</i>	211
<i>Agency en betekenissen</i>	212
<i>It depends</i>	213
HOOFDSTUK VII: INTERDISCIPLINARITEIT	223
1. Oral history	224
<i>Ontstaan</i>	224
<i>Methode</i>	228
2. Visual history	231
<i>Ontstaan</i>	234
<i>Methode</i>	235
3. Material history	238
<i>Ontstaan</i>	239
<i>Methode</i>	241
DISCIPLINE: Waarom?	249
HOOFDSTUK VIII: HISTORIOGRAFIE	251
1. What was history?	252
2. What is history now?	255
3. Historiografisch debat	258
<i>Soorten</i>	259
<i>Noodzaak</i>	261
4. Infrastructuur	262
<i>Congressen</i>	262
<i>Review essay</i>	267

HOOFDSTUK IX: KENNIS	271
1. Feiten?	271
2. (Re)constructie?	273
3. Objectief?	279
4. Wetenschap?	287
HOOFDSTUK X: MAATSCHAPPIJ	295
1. Historische cultuur	296
<i>Collectieve herinnering</i>	297
<i>Erfgoed</i>	301
<i>Memory industry</i>	305
2. Maatschappelijke rol?	308
<i>Geschiedenis als leermeesteres?</i>	308
<i>Geschiedenis leert niets?</i>	312
<i>Het verleden als vreemd land</i>	314
<i>Geschiedenis als methode</i>	316
<i>Geschiedenis als maatschappelijke resource</i>	317
3. Publieksgeschiedenis	320
BESLUIT: WAAROM HISTORISCH ONDERZOEK?	327
APPENDIX I: MEDIAGESCHIEDENIS IN EEN NOTENDOP	337
<i>Schrift</i>	337
<i>(Boek)drukkunst</i>	339
<i>Audiovisuele media</i>	341
<i>Digitale media</i>	342
APPENDIX II: BEKNOPTTE GESCHIEDENIS VAN DE WEST-EUROPESE GESCHIEDSCHRIJVING	345
<i>Klassieke oudheid</i>	345
<i>Joods-christelijke traditie</i>	348
<i>Middeleeuwen</i>	351
<i>Humanisme en hervorming</i>	354
<i>Wetenschappelijke revolutie en Verlichting</i>	357
<i>Na de rankeaanse revolutie</i>	359
GLOSSARIUM	363
<i>Algemeen</i>	363
<i>Hulpwetenschappen</i>	365
<i>Bronnen</i>	368
BEREDENEERDE BIBLIOGRAFIE	371
PERSONENREGISTER	379
WOORD VAN DANK	383

Wat doen historici, hoe doen ze dat, en waarom? Dat zijn de drie vragen waarop dit boek een antwoord wil formuleren. Media en maatschappij schilderen historici graag af als oppervlakkige feitjesfetisjist, doffe archivarissen of saaie postzegelverzamelaars. Na het doornemen van dit boek zou duidelijk moeten zijn dat deze voorstelling voortkomt uit een onwetendheid over wat historici in feite allemaal *doen*. Geschiedenis is immers een werkwoord: gedreven door een passie voor het verleden, doen historici ontdekkingen in archief en bibliotheek en komen ze tot nieuwe inzichten over wat vroeger is gebeurd. Ze zijn voortreffelijke vorsers, verhalenvertellers en schrijvers, maar ze streven daarbij wel steeds naar bronnenonderzoek en betrouwbaarheid. Historici zijn ‘bronnenfreaks’, maar dan van de goede en onschuldige soort.

Hoewel geschiedenis alomtegenwoordig lijkt in de samenleving, is gedegen en betrouwbaar onderzoek naar het verleden vaak een schaars goed. Precies voor dat soort historisch onderzoek zet deze ‘inleiding’ een aantal praktische bakens uit. Het woord ‘geschiedenis’ is immers niet alleen een synoniem voor ‘het verleden’, maar ook (en aan de universiteit hoofdzakelijk) voor een grondig onderzoek naar dat verleden. Academische geschiedenis ontstaat dan vanuit een zorgvuldig opgebouwd onderzoeksproces van vraagstelling, bronnenkritiek en synthese. Deze interdisciplinaire zoektocht naar de historische context gebeurt volgens een aantal spelregels, die samen de ‘methode’ van historisch onderzoek vormen. Dit handboek biedt een eerste (theoretisch) voorproefje op de stappen in het historisch onderzoek. Naast deze methodologische introductie reikt dit handboek een bredere beschouwing aan over de rol van geschiedenis als academische discipline: in hoeverre kunnen historici kennis over het verleden bereiken, wat zijn de trends en debatten in de geschiedschrijving en welke rol kunnen historici opnemen in de maatschappij?

Dit handboek is geschreven voor en opgedragen aan eerstejaarsstudenten geschiedenis. Het wil hen niet alleen vormen als historici, maar hen ook helpen nadenken over hun toekomstige rol als historici en als academisch gevormde burgers in de maatschappij. Dat zij gedreven onderzoeksjournalisten worden

die zich niet laten leiden door de waan van de dag, dat zij als bevolgen beleidsmakers beslissen vanuit een ruim historisch referentiekader, dat zij als erfgoedexperten het verleden toegankelijk maken en contextualiseren, dat zij als reisgidsen verhalen vanuit de bronnen vertellen en dat zij als schrijvers en uitgevers vanuit een ver en vreemd verleden inspiratie bieden. Meer nog dan dat, dat zij mogen uitdragen dat aan het verleden niet te ontsnappen valt en dat onze kennismaatschappij baat heeft bij historische vaardigheden. Maar bovenal, dat zij dat alles met passie mogen doen.

Leuven, maart 2016

Historisch onderzoek?

Historici zijn experts inzake ‘de geschiedenis’, omdat ze onderzoek verrichten naar het verleden. Maar wat is geschiedenis nu precies? En vooral, vormt dat historisch onderzoek dan een wetenschap? In deze inleiding worden deze twee kernvragen nog niet afdoende beantwoord (als dat al mogelijk zou zijn). Wel worden vanuit deze twee vraagstukken de fundamentele uitdagingen voor historisch onderzoek geschetst: het verleden bestaat immers niet (meer), en toch willen historici het door middel van onderzoek leren kennen.

1. Wat is geschiedenis?

Wat is geschiedenis? Het lijkt een eenvoudige vraag, maar er valt geen eenvoudig antwoord op te geven. Edward Hallett Carr (1892-1982) stelde zich deze vraag tijdens een prestigieuze lezingenreeks aan de universiteit van Cambridge in 1961. De gepensioneerde man had toen reeds een mooie carrière achter de rug, als diplomaat bij *The Foreign Office* van het Verenigd Koninkrijk, als assistent-uitgever bij *The Times* en *The Times Literary Supplement* in Londen en als hoogleraar internationale relaties aan de universiteit van Cambridge. In feite bezat Carr helemaal geen diploma geschiedenis; evenmin had hij de doctorstitel die vandaag nodig is om hoogleraar te worden. Precies door deze atypische achtergrond slaagde Carr erin om originele antwoorden te formuleren op de basisvragen van de geschieddiscipline. Op journalistieke wijze weerlegde Carr de bij het publiek aanwezige vooroordelen en opvattingen over historisch onderzoek. Zijn lezingen werden op de BBC uitgezonden en verkort weergegeven in het weekblad van de televisiezender. De achteraf gepubliceerde lezingenreeks *What is History?* groeide uiteindelijk uit tot een referentiewerk op het domein van de geschiedschrijving

INLEIDING

en het historisch onderzoek.¹ Ook dit handboek neemt de vraag van Carr als vertrekpunt voor verdere reflectie.

Edward Hallett Carr schuwde de controverse niet. Hij debatteerde onder meer over de positie van historici en hun ‘feiten’, over de verhouding tussen maatschappij en individu, over de relatie tussen historisch onderzoek en wetenschap, en over oorzakelijkheid en vooruitgang in het verleden. Achteraf lokten deze stellingen veel kritiek uit; onvermijdelijk was de visie van Carr doordrongen van zijn tijd en context. Sindsdien is de discussie over de definitie en de inhoud van ‘geschiedenis’ nog niet geluwd. Daarbij biedt het werk van Carr steeds opnieuw een concreet aanknopingspunt voor theoretische vragen over de geschiedschrijving. Net zoals de journalist Carr dat deed, start deze inleiding daarom met het bevragen van reeds aanwezige opvattingen over geschiedenis. Wat geschiedenis is en inhoudt, wordt immers niet alleen door historici maar ook door de maatschappij bepaald. De connotaties van het woord ‘geschiedenis’ in het dagdagelijkse taalgebruik (en misschien vooral in de media) verraden in dat opzicht veel over de omgang met het verleden in onze westerse maatschappij. Toch bieden ze maar weinig houvast voor mogelijke definities van de term ‘geschiedenis’, zoals die binnen de discipline gebruikelijk zijn.

Connotaties

Het woord ‘geschiedenis’ wordt te pas en te onpas gebruikt. Daarbij krijgt het door media en maatschappij drie onderscheiden connotaties. Deze bijbetekenissen verlenen het woord op impliciete wijze een negatieve, positieve of moraliserende interpretatie. Wellicht wordt de term ‘geschiedenis’ nog het meest gebruikt als een synoniem voor iets ouderwets, oudbakkens en afgezaagds. Iets historisch wordt bijgevolg iets irrelevant of triviaals. Wanneer een spreker meent dat een gebeurtenis tot de geschiedenis behoort, dan beschouwt hij of zij dat niet alleen als voorbij, maar ook als voorbijgestreefd. Hier sluimert de idee dat geschiedenis maar saai is. Zij die geschiedenis als een reeks feiten of een reeks data beschouwen, zullen daarom vaak het woord geschiedenis in deze negatieve zin aanhalen. De

---

¹ Zoals in het vierde hoofdstuk verder aan bod zal komen, hoort hier een voetnoot met de verwijzing naar E.H. Carr, *What is History? (with a New Introduction by Richard J. Evans)*, Londen, 2001 (1961¹). Op basis van didactische en typografische redenen is in dit handboek evenwel gekozen voor een beknopte referentielijst aan het einde van ieder hoofdstuk ter vervanging van het voetnotenapparaat. Deze referentielijst met verwijzingen naar literatuur, bronnen en citaten volgt de tekst van het hoofdstuk en laat de traditionele alfabetische ordening los. Een beredeneerde bibliografie op p.371 noemt bijkomende titels.

pejoratieve connotatie van het woord ‘geschiedenis’ komt helaas veelvuldig voor en zorgt voor de negatieve beeldvorming rond historici en historisch onderzoek.

Daarnaast bestaat er – gelukkig – een positieve connotatie voor het woord ‘geschiedenis’. Wanneer een voorval als ‘historisch’ wordt gekwalificeerd, dan betekent dit dat deze aangelegenheid tot een belangwekkende gebeurtenis wordt verheven. Historisch is in deze betekenis alles wat de loop van de menselijke geschiedenis verandert. Het zijn gebeurtenissen die ‘in de geschiedenisboeken bewaard moeten blijven voor het nageslacht’. Ze worden beschouwd als mijlpalen in de menselijke evolutie. Hetzelfde geldt voor gebeurtenissen of personen ‘die geschiedenis schrijven’, of ‘geschiedenis maken’ of ‘in de geschiedenisboeken zullen komen’. Soms worden politici op hun ‘afspraak met de geschiedenis’ gewezen. In deze gevallen behoort het gebeurde niet langer tot de normale gang van zaken, maar wel tot een groter betekenisverband. Dit soort kwalificaties zijn meestal een middel om aandacht op te wekken; ze vormen een gekend stilistisch en retorisch procedé in journalistieke stukken en toespraken. Geschiedenis is in deze positieve betekenis niet langer saai, maar juist interessant en betekenisvol.

Ten slotte bestaat eveneens de hardnekkige idee dat geschiedenis iets *moet* leren en dat er uit het verleden lessen te trekken vallen. Geschiedenis dient dan om fouten uit het verleden te vermijden in de toekomst. Dat is een moraliserende opvatting over geschiedenis: ze legt immers conclusies over moraal – dus over goed en fout – in het verleden. Wat ‘fout’ was, moet vermeden worden, wat ‘goed’ is, herhaald. Op zich is dit begrip een oud topos van (en over) de geschiedbeoefening. Reeds in de klassieke oudheid gold het adagium *historia magistra vitae*: geschiedenis als leermeesteres voor het leven. Uit de fouten in het verleden moesten bijgevolg lessen worden getrokken voor de toekomst. Sindsdien is deze idee in de maatschappij een vaste gedachtewending geworden. Maar waarom zou kennis over waar we vandaan komen ons dwingend kunnen vertellen waar we heen moeten? Hoe zouden we kunnen oordelen dat de ene periode als richtsnoer kan dienen, en de andere te verwerpen valt, en dat terwijl de omstandigheden steeds veranderen? Dat is een uiterst boeiende ethische en filosofische kwestie, maar niet meteen de hoofdactiviteit van historici. Soms verbergen zich achter deze moraliserende opvattingen dat het verleden iets *moet* leren, conservatieve of zelfs reactionaire gedachtes: vroeger geldt dan als beter en het verleden moet worden ‘hersteld’. Af en toe nestelt zich zelfs een voorspellende kracht in deze connotatie, alsof de kennis van het verleden ook de toekomst zou onthullen. Maar hoe vaak men blijft beweren dat de geschiedenis zich herhaalt, het verleden herhaalt zich nooit twee keer in dezelfde vorm. Het heden en de toekomst ontstaan altijd uit het steeds wisselende samenspel van continuïteit en verandering.

INLEIDING

De pejoratieve, positieve en moraliserende connotaties van het woord ‘geschiedenis’ zijn fundamenteel verschillend. Toch worden ze dikwijls dooreen gehaspeld. Wie stelt dat ‘de inquisitie’ tot het verleden behoort, wil immers de ‘fouten’ uit de geschiedenis niet langer herhalen. Even vaak hoort men ‘dat we niet langer in de middeleeuwen leven’. Maar waren alle mensen uit dat tijdsgewricht dan zo ‘fout’? Oordeelt de hedendaagse maatschappij dan niet naar eigen maatstaven over het toenmalige wereldbeeld, in plaats van die compleet *andere* levensvisie proberen in kaart te brengen en te begrijpen? Bij andere gelegenheden worden de positieve en moraliserende connotatie gelijkgesteld. Wie bijvoorbeeld meent dat ‘we nog nooit zo ver stonden in de geschiedenis’, neemt het verleden als een af te wijzen richting voor de toekomst. Zo komt het dat de term ‘geschiedenis’ flexibel kan worden ingezet in het politieke, culturele en maatschappelijke debat. De meerduidigheid van het woord wordt bovendien gebruikt om te imponeren, te misleiden of om emoties uit te lokken, en dat alles meestal tegelijkertijd. Dat is alvast het geval bij politici die stellen dat de geschiedenis ons onomstotelijk iets leert over onze afkomst en voor journalisten die goochelen met ‘historische’ kwalificaties.

Per definitie blijven deze connotaties van het woord geschiedenis subjectief; iedere persoon vult de connotatie van het woord ‘geschiedenis’ anders in, al naargelang diens algemene en persoonlijke context. De connotaties creëren daarom voor historici de uitdaging om de (al dan niet opzettelijk) verzwegen bijbetekenissen te expliciteren. Wanneer geschiedenis in een negatieve connotatie wordt gebruikt, kan het zinvol zijn aan te tonen dat het verleden meer is dan een reeks data en feiten en dat er boeiende verbanden te ontdekken vallen tussen verleden en heden. Door het samenspel van continuïteit en verandering is het heden altijd erfgenaam van het verleden, soms op prominente, dan weer op subtiele wijze. De studie van het verleden kan bijgevolg zeker *een deel* van het heden bevattelijk maken, maar het deelt die opdracht met alle andere wetenschappen. Wanneer geschiedenis als middel wordt ingezet om de aandacht op te wekken, kan het belangrijk zijn om de beschrijving in context te plaatsen. Niet alles is ‘historisch’ of ‘uitzonderlijk’; vaak is het even zinvol om het langetermijnperspectief te accentueren en opnieuw aan te tonen hoe een deel van het heden schatplichtig is aan eerdere en meerdere evoluties. Maar bovenal is het nodig zich vragen te stellen bij de idee dat geschiedenis ons uitsluitsel geeft over ‘goed’ en ‘fout’. Historici proberen immers het verleden als verleden te begrijpen, en dus voornamelijk te bevatten waarom mensen in het verleden *anders* (en niet: beter of slechter) handelden. Morele beschouwingen zijn dan wel belangrijk in een samenleving, ze behoren echter niet tot de kerncompetenties van historici. Connotaties zijn bijgevolg voorstellingen van emotionele aard, die buiten de eigenlijke betekenis

van het woord ‘geschiedenis’ vallen. Het zijn bovenal subjectieve opinies. Op zoek naar een definitie voor het woord geschiedenis biedt de etymologie meer houvast.

Definities

De zoektocht naar een kant-en-klare definitie voor het woord ‘geschiedenis’ is echter niet gemakkelijk. Zoals wel meer woorden, heeft de term een dubbele betekenis. In een eerste betekenis verwijst geschiedenis naar het verleden dat voorbij en afgelopen is. Deze betekenis gaat terug op de Germaanse woordstam: *Geschichte ist was geschehen ist*, geschiedenis als hetgeen geschied is, of geschiedenis als al datgene dat tot nu gebeurd is. Het verleden bestaat uit de *res gestae*, de gedane zaken. Daarbij is het zeker dat het verleden heeft bestaan, maar het kan niet zomaar worden herhaald, laat staan opgeroepen. Het verleden is *passé*, en komt niet meer terug; *le passé* is een voltooid verleden tijd.

In de tweede betekenis wordt geschiedenis iets helemaal anders. Geschiedenis is immers ook een verhaal over dat verleden dat definitief voorbij is. Dan komt de Grieks-Latijnse woordstam (*istoriè, historia*) op de voorgrond: *l’histoire est une histoire*, (de) geschiedenis is een verhaal over de gedane zaken, een *historia rerum gestarum*. Deze verhalen over het voltooide verleden werden en worden steeds weer vormgegeven. Geschiedverhalen bestaan, veranderen en leven, en geven telkens een andere betekenis aan het voorbijge verleden. Geschiedverhalen groeien, worden bevraagd, verworpen en opnieuw gemaakt en verder verteld. Ze staan nooit vast en zijn nooit definitief, maar ze leven wel verder. Verhalen over het verleden hebben gewoonlijk een langere geschiedenis dan de gebeurtenissen die ze beschrijven.

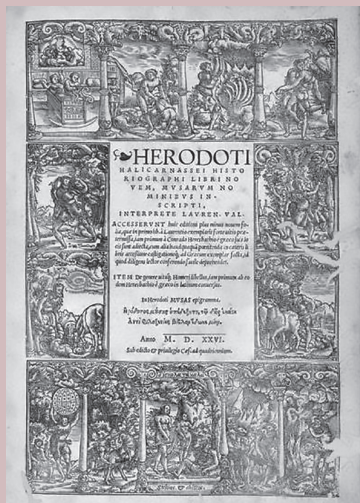
De twee betekenissen van het woord ‘geschiedenis’ zijn fundamenteel verschillend. Voor de *ontologie*, een tak van de filosofie die nadenkt over de zijnswijzen van personen en objecten, ligt het verschil precies in de aard van het zijn. Geschiedenis als verleden is *niet*, geschiedenis als verhaal over dat verleden is. Dat duidt men als het *ontologische* verschil tussen de twee betekenisinhouden van het begrip ‘geschiedenis’: het verleden bestaat niet meer, maar het verhaal over het verleden bestaat wel. Het verleden is niet meer en is daarom niet zomaar zichtbaar of kenbaar, het verhaal over het verleden is dat wel. In de samenleving worden deze twee verschillende betekenissen van het woord ‘geschiedenis’ doorgaans dooreengehaald. Vaak staat het synoniem voor het verleden *tout court*, veel minder voor de zingeving van dat verleden door en in verhalen. Weinig sprekers of schrijvers hanteren dus een precieze definitie van ‘geschiedenis’, waar historici dat wel doen.

Herodotos van Halicarnassos

Vader van de geschiedschrijving?

Sinds de oudheid wordt Herodotos van Halicarnassos (ca. 484-ca. 425 v. Chr.) als vader van de westerse geschiedschrijving gehuldigd. Als eerste schreef de auteur uit Klein-Azië immers de *Historiae* of juistere de *Istoriēs apodeksis*, wat kan vertaald worden als *Verslag van mijn Onderzoek(en)*, en in het Engels gewoonlijk als *Inquiries* wordt gedeut. Herodotos hechtte immers veel belang aan bronnenonderzoek en kritische reflectie daarover. Daarbij was hij niet langer geïnteresseerd in het mythische verleden, maar ging hij wel op zoek naar het bredere verband van de oorlogen die de Grieken toen met de ‘barbaren’ (niet-Grieken) voerden: niet langer de goden, maar de mens kwam in het middelpunt van zijn belangstelling te staan. Op die manier wilde Herodotos de context schetsen voor het ontstaan en het verloop van de Perzische Oorlogen, de grote gebeurtenissen die zijn generatie in beroering brachten. Hij ontpopte zich als onderzoeker van dat (weliswaar nabije) verleden en probeerde het door zijn verhaal daarover voor het nageslacht te bewaren. Volgens zijn aanhef van de *Historiae* wilde hij de ‘gebeurde zaken’ aan ‘de vergetelheid ontrukken’.

Voor zijn onderzoek ondernam Herodotos een aanzienlijk aantal reizen, een bijzonder avontuurlijke onderneming tijdens de oudheid. Over de reizen vertelde hij weinig of niets, maar des te meer over de daarbij vergaarde informatie. Hij was immers bijzonder leer- en weetgierig. Daarbij vergeleek Herodotos eigen waarnemingen,

In de vijftiende eeuw verzorgde de vader van de historische kritiek, Lorenzo Valla (zie p. 95), een Latijnse vertaling van het historisch werk van Herodotos. Deze vertaling sloeg meteen aan in het Europa van de renaissance, zoals blijkt uit deze Keulse druk uit de vroege zestiende eeuw. *Herodoti Halicarnassei Historiographi libri novem, interprete Lauren. Val.*, Keulen, Eucharius Cervicornus, Gottfried Hittorps, 1526. © Valencia, Biblioteca Valenciana, *BV Fondo Antiguo*, XVI/453, titelpagina, digitale reproductie via Europeana.

interviews met informanten, orale tradities, geschreven teksten en archeologische sporen. Steeds wisselde hij tussen zijn ooggetuigenverslag en zijn oordeel als observator. Daarover schreef de geschiedschrijver in zijn verslag: ‘het is mijn taak mee te delen wat er verteld wordt, maar ik ben helemaal niet verplicht het te geloven en deze opmerking geldt voor heel mijn werk’. Als *istor* (rechter) toetste hij verschillende informatiebronnen. De ernst bij het afwegen van informatie voor zijn onderzoek bood daarvoor een onderbouwd geschiedverhaal, weliswaar af en toe doorspekt met anekdotes die vandaag als ongeloofwaardig overkomen.

Het op schrift stellen van zijn bevindingen was voor Herodotos essentieel om een soort gefixeerde kennis te produceren. Daarbij bleef het literaire aspect van zijn reisverslag doorslaggevend; vooral de epiek (heldendichten) en de tragedie (treurspe- len) bepaalden de stijl en de vormgeving van zijn historisch verslag. Herodotos was niet alleen een geschiedschrijver, maar ook (en vooral) een literator en dichter. Volgens recente interpretaties wilde Herodotos met zijn geschiedverhaal de lezers en toehoorders uitnodigen om hem te vergezellen in

dat onderzoek naar het verleden. Toch bleef de man uit Halicarnassos een kind van zijn tijd: orakels en vliegende slangen maakten deel uit van zijn geschiedverhaal. Daarom werd hij door de Romeinse redenaar Ci- cero als ‘vader van de geschiedschrijving’ geroemd, maar ook spottend de ‘vader van de leugen’ genoemd. Sindsdien heeft de geschiedschrijving dan wel vele trans- formaties ondergaan, maar de aandacht voor bronnenonderzoek en -kritiek bij het bestuderen van de mens in het verleden zijn gebleven.

- C. Dewald en J. Marincola (red.), *The Cambridge Companion to Herodotus*, Cambridge, 2006; E.J. Bakker, I.J.F. de Jong en H. van Wees (red.), *Brill's Companion to Herodotus*, Leiden, 2002.

Er bestaan immers grote verschillen tussen alle mogelijke verhalen over het verleden. Zo kunnen ze wel of niet op schrift zijn gesteld; in een samenleving is er immers constant ongeschreven kennis over het verleden aanwezig. Grootouders vertellen verhalen over hun jeugd, politici oren over de herkomst van politieke samenlevingsverbanden, het collectieve geheugen bewaart de herinnering aan bepaalde historische gebeurtenissen, het roerende en onroerende erfgoed confronteert de samenleving met het verleden, en zo verder. Toch wordt kennis over het verleden ook neergeschreven. In dat geval spreekt men over *geschiedschrijving* of *historiografie* in de ruime zin, met andere woorden, alles wat ooit over het verleden is neergeschreven. Zo bevatten reisgidsen en krantenartikelen meestal een historische inleiding. Zelfs beleidsrapporten over politieke, economische of sociale thema's bieden meestal een reflectie over het verleden. Geschiedschrijving is bijgevolg gevarieerd in vorm en inhoud.

Voor historici is er echter een ander onderscheid van belang bij het beoordelen van de vele verhalen over het verleden: is de representatie van het verleden gebaseerd op bronnenonderzoek? Met andere woorden: zijn voor het verhaal over het verleden zo veel mogelijk nog overblijvende sporen uit dat verleden vergeleken en onderzocht? Is het verhaal op een neutrale en kritische wijze gepresenteerd, ontdaan van hedendaagse bekommernissen of projecties? Is de volledige en ruimere context in overweging genomen? Zijn er meerdere oorzaken en

betekenisverbanden voor gebeurtenissen gezocht? In de enge zin wordt het woord 'geschiedschrijving' door historici dan ook enkel gebruikt voor neergeschreven verslagen over het verleden, die zijn ontstaan vanuit bronnenonderzoek en de daarbij horende kritische reflectie. Historici hechten veel belang aan dit geschreven verslag: *verba volant, scripta manent*. Daarbij zoeken ze vaak naar een stilistisch aantrekkelijke vorm bij het uitschrijven van hun onderzoek. Historiografie in de enge zin verwijst dus enkel naar neergeschreven kennis over het verleden, die aan de bovengenoemde criteria voldoet. Geschiedenis wordt dan een synoniem voor een verantwoord, betrouwbaar en oordeelkundig onderzoek naar het verleden, dat liefst boeiend en voortreffelijk is uitgeschreven.

Tegenover andere wetenschappelijke disciplines heeft geschiedenis bijgevolg een handicap in de naamgeving. Bij politicologie of sociologie is het immers duidelijk dat de discipline een onderzoek van respectievelijk politieke en sociale verhoudingen onderneemt. Bij geschiedenis daarentegen wordt zowel de studie zelf als het onderwerp van het onderzoek met hetzelfde woord geduid: geschiedenis bestudeert geschiedenis. Dat zorgt onvermijdelijk voor verwarring. Daarom suggereerde de Britse historicus en geschiedfilosoof Keith Jenkins (°1943) in zijn manifest *Re-Thinking History* uit 1991 om voortaan zo consequent mogelijk het onderscheid te maken tussen het verleden enerzijds, en geschiedschrijving (in de enge zin) anderzijds. Dus niet langer: geschiedenis bestudeert geschiedenis, maar wel: de geschiedschrijving bestudeert het verleden, of ook nog, historici schrijven hun onderzoek naar het verleden uit. In de woorden van Jenkins zelf luidt dit als volgt: *It would be preferable, therefore, always to register this difference by using the term 'the past' for all that has gone on before everywhere, whilst using the word 'historiography' for history, historiography referring here to the writings of historians. This would be good practice (the past as the object of the historians' attention, historiography as the way historians attend to it) (...)*. Geschiedenis en geschiedenis zijn dus twee.

2. Is geschiedenis een wetenschap?

Is geschiedschrijving (in de enge zin) dan een wetenschap? Biedt de studie van het verleden absolute en objectieve zekerheid? Deze vraag peilt naar de status van de kennis die de geschieddiscipline kan bereiken. Het is daardoor een *epistemologische* vraag naar de fundamenten van kennis en objectiviteit. Epistemologie, een tak van de filosofie, is de kennisleer die zich bezighoudt met vragen naar kennis,

weten, waarheid, objectiviteit en rationaliteit. In deze inleiding kan deze vraag nog niet epistemologisch of filosofisch worden beantwoord, maar wel reeds historisch. Vanzelfsprekend hechten geschiedkundigen immers belang aan een historische analyse, die duidt op evoluties en veranderingen doorheen de tijd. Voor historici is geschiedschrijving dan ook pas in de loop van de negentiende eeuw een wetenschap – of beter een academische discipline – *geworden*. Voordien was geschiedschrijving een vrijetijdsbesteding of een onderdeel van de vrije kunsten, zoals bij de ‘vader van de (westerse) geschiedschrijving’, Herodotos van Halicarnassos (ca. 484-ca. 425 v. Chr.). Pas sinds de negentiende eeuw zijn er veel striktere spelregels voor historisch onderzoek ingevoerd. Dat gebeurde door de zogenaamde ‘rankeaanse revolutie’ in de geschiedschrijving, geïnitieerd door de Pruis Leopold (von) Ranke. Vanaf 1960 werden die regels evenwel opnieuw in vraag gesteld door de literaire en filosofische beweging van het postmodernisme. Sindsdien is het een ‘postmoderne’ uitdaging om gefundeerd onderzoek naar het verleden te verrichten.

Een negentiende-eeuwse discipline

De invloed van Leopold (von) Ranke (1795-1886) op de institutionalisering van de geschiedschrijving is onmiskenbaar. Ranke was opgeleid als klassiek filoloog en theoloog, maar door de lectuur van historische romans raakte hij oprecht geïnteresseerd in het verleden. Daarbij toonde hij zich hoogst verontwaardigd over het feit dat de auteurs van historische romans zich telkens opnieuw bijzonder veel (artistieke en literaire) vrijheid toeëigenden bij het verhalen van het verleden. Daarom zocht hij naar een aantal regels voor een zogenaamd objectieve geschiedschrijving. Door deze strenge voorschriften moest de geschiedschrijving volgens hem kunnen concurreren met andere wetenschapsdisciplines. Na de publicatie in 1824 van zijn eerste deel van de *Geschichte der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1535 [1514]* werd Ranke aangesteld als professor in Berlijn, in een toen recent opgerichte universitaire instelling die later tot Humboldt-Universität werd omgedoopt. Samen met anderen startte hij in 1832 het *Historisch-politische Zeitschrift* op. In 1841 werd hij daarnaast nog officieel historiograaf van Friedrich Wilhelm IV, koning van Pruisen en in 1865 in de adelstand opgenomen als Leopold von Ranke. Zijn geschriften oogstten meteen bijval op het hele Europese continent.

INLEIDING

Leopold (von) Ranke wou naar eigen zeggen enkel onderzoeken *wie es eigentlich gewesen*. Deze courant aangehaalde maar sterk bediscussieerde slagzin wordt vaak vertaald als een onderzoek naar wat ‘echt’ gebeurde in het verleden, met andere woorden, naar de ‘feiten’. Toch wilde Ranke met zijn motto vooral benadrukken dat geschiedschrijving op zoek moest naar hoe het verleden ‘in essentie’ (*eigentlich*) was. Voor hem moest de geschiedwetenschap vooral een geldige veralgemening formuleren van de gebeurtenissen in dat verleden, en niet louter feiten verzamelen. Met deze vuistregel wilde Ranke een soort objectiviteit voor historisch onderzoek bereiken, waar dat voordien geen vereiste of voorwaarde was in de geschiedschrijving. Zijn opvatting klinkt vandaag eerder gangbaar, maar onder de denkers in het spoor van de achttiende-eeuwse Verlichting of de negentiende-eeuwse Romantiek moest het verhaal over het verleden een ‘hoger’ of een ‘ander’ doel dienen, met name om de loop van de geschiedenis te veranderen of om het heden te betreuren. Ranke wou echter historisch onderzoek naar het verleden zelf, zonder daar andere doelen aan vast te koppelen. Zijn vurige pleidooi voor objectiviteit had daardoor iets weg van een ‘revolutie’ in de geschiedbeoefening, al gingen de veranderingen veel trager dan de term doet vermoeden.

Volgens Ranke was de ‘waarheid’ over het verleden vervat in de sporen die van dat verleden waren overgebleven, of in een meer technisch jargon, de ‘bronnen’. Historici moesten daarom voor de lezer ‘naakte’ bronnen aanleveren, zonder een romantische, verzonnen of vergezochte interpretatie, zoals romanschrijvers dat deden. Bovendien moest de geschiedvorser *alle bewaarde* bronnen eigenhandig consulteren. Volledigheid was voortaan een vereiste. Daarbij mochten niet enkel de gedrukte of uitgegeven bronnen worden onderzocht, maar ook de onuitgegeven bronnen die zich nog steeds in bibliotheken of archieven bevonden. Door zijn filologische achtergrond ontwikkelde Ranke een zekere systematiek om kritisch met bronnen om te gaan, al staat die historische kritiek nergens afzonderlijk beschreven in diens werk. Bronnen moesten telkens op hun geloofwaardigheid en bruikbaarheid worden getoetst. Enkel door deze doorgedreven historische kritiek op alle overgebleven bronnen kon het verleden uiteindelijk kenbaar worden gemaakt. Tot het basisrepertoire van historici behoorden voortaan het nauwkeurig dateren en contextualiseren van bronnen en het ontmaskeren van vervalsingen.

Leopold (von) Ranke postuleerde ten slotte een ‘ethisch relativisme’ voor het geschiedonderzoek. Geen enkele periode was ‘goed’ of ‘slecht’, ‘beter’ of ‘slechter’: iedere periode werd immers ‘door God gekoesterd’. Volgens de overtuigde lutheraan maakte God geen onderscheid tussen de verschillende tijdvakken, en daarom kon de Verlichting niet langer als ‘beter’ gelden dan de middeleeuwen. Het verleden mocht niet langer in functie van een moreel oordeel worden

bestudeerd, zoals dat voornamelijk door zijn voorgangers in de achttiende eeuw gebeurde. Historici waren geen scheidsrechters, en zeker geen ethici of moralisten. Integendeel, geschiedkundigen moesten voortaan neutraal iedere periode in zijn eigen context onderzoeken. Ieder tijdvak was uniek en moest in die hoedanigheid worden bestudeerd. Juist deze opvatting vormde de context waarin Ranke stelde dat geschiedonderzoek enkel moest tonen 'hoe het in essentie geweest was': *Man hat der Historie das Amt, die Vergangenheit zu richten, die Mitwelt zum Nutzen zukünftiger Jahre zu belehren, beigemessen: so hoher Ämter unterwindet sich gegenwärtiger Versuch nicht: er will bloß sagen* [in 1874 door Ranke aangepast naar *zeigen*], *wie es eigentlich gewesen*. Geschiedenis moest dus niet langer een richting geven aan de geschiedenis, laat staan de toekomst voorspellen. Geschiedschrijving had niet meteen een nut of een richting, maar wel de opdracht om het verleden als een *vorbij* verleden te bestuderen, los van de bekommernissen van het heden.

Zo droeg Ranke bij tot de institutionalisering en de professionalisering van de historische kritiek en methode. Bovendien kreeg geschiedenis een duidelijke en afzonderlijke plaats aan de universiteit, hetgeen voordien nog niet het geval was geweest. Ranke zelf organiseerde historische seminaries aan de universiteit, en zijn didactische werkwijze werd al gauw gevolgd in België, Frankrijk, Engeland en Nederland. Door deze academisering van de geschiedbeoefening werd 'geschiedenis' voor de eerste maal een beroep; in het middelbaar onderwijs kwamen er nog meer geschiedenisleraren. Om deze diverse redenen wordt Ranke dan ook als de vader van de 'historische wetenschap' geroemd. Hij bereikte waar velen met en na hem van droomden: een solide en rigide basis geven aan het geschiedonderzoek en zo geschiedschrijving promoveren tot een wetenschap aan de universiteit.

Toch bleef voor Ranke geschiedonderzoek een mengvorm van wetenschap, ambacht, kunde, kunst en literatuur. Als filoloog vond hij de vorm van het verslag van historisch onderzoek even belangrijk. Hij bleef streven naar een literaire inslag voor zijn beschrijvingen van het verleden, en wilde vooral dat geschiedboeken even gretig werden gelezen als historische romans. Vaak was hij daarom niet 'rankeans' genoeg voor zijn leerlingen en navolgers. Wanneer hij bijvoorbeeld de verslagen van Venetiaanse ambassadeurs in de vroegmoderne tijd gebruikte – één van zijn favoriete bronnen – durfde hij soms kritiekloos het *discours* (vertoog) en de anekdotiek van de diplomatieke verslagen over te nemen, zelfs wanneer die bronnen elkaar onderling tegenspraken. Net zoals Marx op het einde van zijn leven aangaf geen marxist te zijn, was Ranke geen rankeaan.

INLEIDING

De navolgers van Ranke probeerden ‘pure’ objectiviteit voor historische studies na te streven. Deze *Neo-Rankeaner* achtten het mogelijk om via een doorgedreven en systematische historische bronnenkritiek uiteindelijk de waarheid over het verleden te bereiken. Aan het einde van de negentiende eeuw werd de zogenaamde ‘rankeaanse methode’ daartoe vastgelegd in een aantal hand- en tekstboeken. Ranke werd de canon, en door zijn leerlingen en navolgers werd zijn leer gesystematiseerd. Zo publiceerde Ernst Bernheim in 1889 het klassiek geworden *Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie*, een volumineus boek dat nog in 1960 voor de eerste maal naar het Engels werd vertaald. Via de nu uiterst nauwkeurig uitgeschreven regels van het historisch bronnenonderzoek konden historici het verleden op dezelfde wijze bestuderen. Het *Lehrbuch* van Bernheim had de ambitie om historici dus dezelfde praktijken en visies aan te leren. Na de stichting van het keizerrijk in Duitsland in 1871 waren immers vele geschiedvorsers door de staat aangesteld om het zogenaamd ‘nationale’ verleden verder te onderzoeken.

In Frankrijk suggereerden Charles-Victor Langlois en Charles Seignobos in 1898 een gesystematiseerde werkwijze in hun gezamenlijke *Introduction aux études historiques*. Historici moesten op de eerste plaats zoeken naar alle bronnen volgens de regels van de ‘heuristiek’, naar de Griekse woordstam de ‘leer van het vinden’: *pas de documents, pas d’histoire*. Zonder bronnen was een geschiedkundige werkloos, vandaar de beroemde openingszin van hun tekstboek: *L’histoire se fait avec des documents*. Na het vinden van deze bronnen, moesten historici deze archiefstukken classificeren en analyseren. Historici in het archief waren als natuurkundigen in een labo: *l’histoire n’est que la mise-en-œuvre des documents*. Wanneer alle documenten zouden gekend, geordend en beoordeeld zijn, dan zou het hele verhaal van het verleden geschreven zijn, en de geschieddiscipline voor eens en voor altijd overbodig worden. Geschiedbeoefening werd op die manier hoofdzakelijk herleid tot de heuristiek en bronnenkritiek van teksten die in het archief te vinden waren. Geleidelijk kwam zo de literaire component van de geschiedschrijving in de vergeethoek terecht.

Deze zoektocht naar dit soort objectieve geschiedschrijving in de late negentiende eeuw en vroege twintigste eeuw wordt als ‘historisme’ (*Historismus*, *Historism*) omschreven, al bleef ook dat een strijdterm. Historici probeerden toen het verleden zo nauwkeurig mogelijk te bestuderen via bronnen uit het verleden. Daarbij moest niet langer worden gezocht naar grote ontwikkelingstheorieën, maar naar de verhouding tussen structuren en individuen op ieder specifiek moment van het verleden. De geschiedschrijving kon enkel zijn nut bewijzen door een goede historische kritiek op archivalische bronnen, en de analyse van deelaspecten van

het verleden. Het historisme zette de toon voor de geschiedwetenschap, die steeds duidelijker een vast en erkend onderdeel van het academisch bedrijf werd. In haar 'moderne' vorm werd geschiedschrijving dus eerst gelijktijdig als een academische discipline én als een onderdeel van de kunsten en letteren geconcipieerd. Vervolgens werd binnen het historisme de geschiedwetenschap eerder vernauwd tot heuristiek en bronnenkritiek.

Ondanks de academisering bleef de vraag of geschiedenis wel een 'echte' wetenschap kon zijn of worden. In de praktijk hing het antwoord onder meer af van het taalgebied in kwestie. Als academische discipline ging geschiedenis in Duitsland meteen behoren tot de *Geisteswissenschaften*, en in Nederland en België tot de *geesteswetenschappen*, *humane wetenschappen* of *sciences humaines*. In het Duits, Nederlands en – tot op zekere hoogte – het Frans is het immers mogelijk om eender welk soort gedegen en gegrond onderzoek als wetenschap aan te duiden; daar gaat het immers letterlijk om het 'scheppen van weten'. In dat opzicht is het in het Duits niet meteen problematisch om te spreken over *Naturwissenschaft*, *Literaturwissenschaft* of *Geschichtswissenschaft*. Ook in het Nederlands zijn de begrippen historische wetenschap, literatuurwetenschappen, kunstwetenschappen en humane wetenschappen gebruikelijk. Toch worden ze door taalpuristen beschouwd als een oxymoron, een nauwe verbinding van twee tegenovergestelde begrippen. Wetenschap is in die betekenis dan enkel voorbehouden aan de exacte en toegepaste wetenschappen die algemeen geldende uitspraken zouden doen; in dat opzicht zou geschiedwetenschap dan raar in de oren klinken. In het Engels spreekt men bijvoorbeeld enkel over *natural sciences* en *social sciences*, nooit over iets als *historical science*, een term die zou vloeken. Geschiedbeoefening zal er enkel genoemd worden als *history*, *historical studies* of *historical scholarship*, of als een onderdeel van de bredere *humanities*. Geen enkel equivalent in het Engels gebruikt het woord *science*; historici zijn geen *scientists*, maar wel *scholars*. Dat laatste verschijnsel stelt men ook wel vast in het Nederlands: historici worden er vaker als onderzoekers dan als wetenschappers omschreven. In de negentiende eeuw werd 'geschiedenis' dus een academische discipline, maar naargelang het taalgebied werd de discipline wel of niet als 'wetenschap' beschouwd.

Geschiedenis: mannelijk of vrouwelijk?

Op de voorgaande pagina's werd Herodotus genoemd als vader van de geschiedschrijving, Lorenzo Valla als vader van de historische kritiek en Leopold von Ranke als vader van de geschiedwetenschap. Maar zijn er dan geen moeders van of in het historisch onderzoek? Zowel in het Nederlands als in het Latijn is geschiedenis (*historia*) vrouwelijk, en in de slagzin *historia magistra vitae* verschijnt geschiedenis als leermeesteres van het leven. Ook Clio wordt als vrouwelijke muze van de geschiedschrijving genoemd. Toch is in het verleden de geschiedbeoefening voornamelijk een zaak van mannen gebleven.

Pas na de Tweede Wereldoorlog is dat langzaam veranderd, onder meer door de geleidelijke aangroei van vrouwelijke studenten aan de universiteit en door de beweging van vrouwenrechten en vrouwen geschiedenis. Vandaag is de genderba-

lans bij studenten geschiedenis niet langer problematisch, maar wel bij de academische beoefenaars van de discipline. De grootste nationale beroepsvereniging van historici, de *American Historical Association*, publiceerde in 2010 een rapport waaruit bleek dat tussen 1980 en 2007 de aanwezigheid van vrouwen in de academische geschiedbeoefening in de Verenigde Staten achterop bleef, en bovendien minder snel groeide dan in andere disciplines. Wel was in het segment 'publieksgeschiedenis' (buiten de universiteit) de genderbalans reeds volledig omgeslagen: waar in 1979 de publiekshistorici slechts één derde vrouwelijk waren, was dat in 2009 twee derde geworden. In Nederland en België gaat intussen de doorstroming naar het doctoraat voor beide groepen gelijk op, maar dat geldt nog steeds niet voor het professoraat geschiedenis.

In de lente van 2016 organiseerde de Leuvense werkgroep *Vrouw en Universiteit* een foto-actie over genderstereotypen aan de universiteit. De ludieke inzendingen over het cliché van de 'mannelijke historicus' vielen toen in de prijzen. Hier figureert mediëviste Andrea Baryn. Over haar onderzoek lees je meer op p. 184-185.

- B.G. Smith, *The Gender of History: Men, Women, and Historical Practice*, Cambridge Mass., 1998; R. Townsend, 'What the data reveals about women historians', rapport voor de *American Historical Association*, mei 2010, www.historians.org/publications-and-directories/perspectives-on-history/may-2010/what-the-data-reveals-about-women-historians; gegevens *Monitor Vrouwelijke Hoogleraren*, cf. Loes van Suijlekom, www.historiek.net/vrouwen-aan-de-top-van-de-geschiedwetenschap/21501/#.VzcE7f97IU.

Een postmoderne uitdaging

Geschiedenis is niet alleen een negentiende-eeuwse ‘uitvinding’, maar ook een postmoderne uitdaging. Na de Tweede Wereldoorlog, en in het bijzonder vanaf 1960, is er immers op het historisme zware kritiek gekomen. Deze kritiek strookte met de bredere beweging van het postmodernisme. Dat was een filosofische stroming die begrippen als waarheid en authenticiteit in vraag stelde. Bestond zo iets als objectiviteit, zekerheid, waarheid? Bodem wetenschappen wel objectiviteit? Niet alleen de wetenschap had het hard te verduren, in feite trokken postmodernisten alle toenmalige ‘grote verhalen’ grondig in twijfel: bood religie wel zekerheid en was het geen bedrog? Bood de staat dan zekerheid, of manipuleerde die de burgers? Was de liberale maatschappij wel na te streven als hoogste goed, of werkte de vrije markt op een nadelige manier? De postmodernisten gingen aan de slag met de ‘grote verhalen’ (*grand narratives*, metanarratieven) die tot dan toe zin aan het menselijk leven hadden verleend. Toch bood volgens het postmodernisme geen van deze metanarratieven nog een afdoend antwoord op de existentiële vragen naar zin en zekerheid. Godsdiensten, staten en het liberalisme hadden verhalen geconstrueerd om zin te geven aan het menselijk bestaan, maar bij nader toezien bleek geen van deze verhalen de ultieme waarheid te bieden. De toenmalige gebeurtenissen leken hen daarin gelijk te geven.

Ten eerste reageerde het postmodernisme tegen de idee (en het verhaal) dat het verleden bestond uit een opgaande lijn van middeleeuwen tot moderniteit, of van primitief naar hoogontwikkeld, waarbij het heden steeds beter werd. Voor postmodernisten kon het verleden, en het verhaal daarover, geen richting geven aan de mensheid. Daarom werd geschiedenis als ‘groot verhaal’ *dood* verklaard. Er was geen opgaande lijn in het verleden te ontdekken: de slachtoffers uit de Eerste en Tweede Wereldoorlog bewezen het tegendeel. De geschiedenis deelde haar terdoodveroordeling met de andere zingevingssystemen als religie, wetenschap, nationalisme, liberalisme en democratie. Geen van deze ‘verhalen’ kon betekenis geven aan *la condition humaine*, die ellendige en geconditioneerde zoektocht van de mens naar zingeving en de ideale manier om zijn of haar omgeving in te richten. Alles werd relatief, ook geschiedenis: het verleden kon de waarheid niet brengen, het verhaal over het verleden al evenmin. Uit het verleden viel niets te leren.

Ten tweede reageerden postmoderne denkers tegen de manier waarop historici over het verleden schreven. Was er wel objectiviteit in de geschiedschrijving? Waren Ranke en de *Neo-Rankeaner* niet te naïef? Was onderzoek naar iets dat niet bestaat *überhaupt* mogelijk? Konden historici de brug maken tussen het heden waarin ze leefden, en het verleden dat niet meer bestond? Wat konden bronnen

INLEIDING

vertellen over het verleden, en waren er niet sowieso te weinig bronnen om alles te kunnen bestuderen? Waren deze bronnen niet per definitie gekleurd en subjectief? En beïnvloedde de persoonlijkheid van de historicus of historica niet altijd het verhaal over het verleden? Was geschiedenis niet gewoon subjectief? Met andere woorden, schreven historici niet gewoon fictie, zelfs nadat ze kritisch tegenover de bronnen waren geweest? Dat was een grondige kritiek op de epistemologische opvattingen van het historicisme, dat stelde dat objectiviteit voor historici en hun historisch onderzoek wel mogelijk was. Volgens het postmodernisme was geschiedschrijving als discipline echter *passé*.

Postmoderne denkers benadrukten immers hoe de werkelijkheid fundamenteel door taal werd gestructureerd. Taal beïnvloedde de waarneming van de gebeurtenissen. Nog voor er *sprake* was van objecten of gebeurtenissen, was er reeds taal met een reeks verdoken connotaties. Pas wanneer er woorden werden gegeven aan bepaalde objecten of gebeurtenissen, kregen die immers een betekenis, maar het teken was nooit neutraal. Naargelang de spreker, of het taalgebied, kon dat verschillen. (Dat toonde bijvoorbeeld het pas gegeven voorbeeld: voor een Engelstalige *native speaker* kan geschiedenis nooit een wetenschap zijn, voor Duits- of Nederlandstaligen wel.) Volgens het postmodernisme bestond buiten de taal geen werkelijkheid: taal vormde de werkelijkheid, en de werkelijkheid en waarheid konden dus onmogelijk objectief zijn. Deze postmoderne nadruk op het belang van taal werd omschreven als een *linguistic turn*, een omwenteling die de hele menswetenschappen gevoelig maakte voor de invloed van taal en verhaal. Postmodernisten wezen daarbij in het bijzonder het belang van narratieven (verhaallijnen) aan bij het bepalen van een betekenis van gebeurtenissen. Bij het vormgeven van de werkelijkheid geeft de spreker altijd een zekere duiding door connotaties en verhaalstrategieën. Omdat historici afhankelijk waren van schriftelijke en dus talige bronnen, konden ze bijgevolg nooit de ‘onafhankelijke’ waarheid ontdekken over het verleden. Altijd *lazen* ze in de bronnen het *verhaal* van tijdgenoten over die gebeurtenissen, en in feite maakten ze er zelf een nieuw verhaal van. Volgens de meest uitgesproken postmodernisten werd geschiedschrijving niets meer dan een *verhaaltje*.

Bij nader onderzoek bleken toenmalige onderzoeksverslagen geschreven door historici niet zo objectief als lang gedacht werd. Dat werd duidelijk toen een letterkundige, met name de Amerikaan Hayden White (°1928), het werk van Leopold von Ranke zelf analyseerde. Met zijn werk *Metahistory: The Historical Imagination in the Nineteenth Century* toonde White in 1973 aan hoe zelfs Ranke in zijn zoektocht naar objectiviteit vooral een overtuigend *verhaal* over dat

verleden construeerde. Dat verhaal of narratief lag niet in de bronnen besloten, zoals Ranke dat zelf dacht, maar was een soort fictie die door de verteller in Ranke was gemaakt. De inhoud van historische werken over het verleden was weliswaar *gevonden* in de bronnen, maar tegelijkertijd ook een literaire *uitvinding*. Daarom sprak White over de historische ‘verbeelding’ in de negentiende eeuw. Geschiedschrijving was voor hem meer verwant met literatuur dan met natuurwetenschappen. Literatuur en fictie waren wezenlijke bestanddelen van de geschieddiscipline, en de invloed van taal, narratief en connotaties moesten als zodanig worden erkend. White wees bijvoorbeeld op het literaire proces van *emplotment*, met name de poging van historici om het ongrijpbare en chaotische verleden te vatten in een plot, een verhaal met een structuur, en vooral met een begin en een einde.

Deze postmoderne kritiek op de klassieke geschiedbeoefening is misschien nog wel het best gesystematiseerd door de al eerder genoemde geschiedtheoreticus Keith Jenkins. In zijn manifest *Re-thinking History* uit 1991 hamerde hij op het onderscheid tussen het verleden en de geschiedschrijving. Door het ontologische onderscheid tussen de geschiedenis en geschiedschrijving kunnen historici volgens Jenkins het verleden nooit kennen. Voor Jenkins heeft ‘geschiedenis’ als verslag van een onderzoek geen andere status dan gelijk welk ander verhaal over dat verleden. Er bestaan alleen vele *histories*, vele verhalen over het verleden. De geschiedschrijving komt immers hoofdzakelijk tot stand door de handeling van lezen, ofwel in de bibliotheek, ofwel in het archief. Deze wetenschappelijke literatuur en de historische bronnen konden door hun taligheid op oneindig veel manieren worden gelezen en geïnterpreteerd, zonder dat volgens Jenkins de ene interpretatie beter was dan de andere. Deze teksten zijn echter het verleden niet; ze zijn eindeloos subjectief. Bovendien zijn historici (met hun opvattingen en ideologie) en de maatschappij (met haar machtsverhoudingen en verwachtingen) alomtegenwoordig in iedere stap van de historische analyse en synthese. Geschiedenis was dus als verhaal verwant aan fictie. In Jenkins’ statement van *what history is* werd geschiedenis dan ook *a shifting, problematic discourse*, een veranderend en problematisch vertoog.

De kritiek uit postmoderne hoek op de geschieddiscipline was (en is) bijgevolg niet mals. Daarbij blijft de vraag overeind of iets dat niet bestaat, wel te bestuderen valt. Hoe kunnen historici de ‘waarheid’ ontdekken over gebeurtenissen die zij nooit hebben meegemaakt, laat staan dat zij deze kunnen verifiëren of herhalen? Het epistemologische scepticisme van het postmodernisme is bijgevolg zeker op zijn plaats, en het leerde alle historici omgaan met de fundamentele kloof tussen

INLEIDING

verleden en heden. Het postmoderne relativisme is eveneens terecht, want er bestaat natuurlijk niet zoiets als één geschiedenis van de geschiedenis. Er bestaat niet één verhaal over het verleden dat voor eens en voor altijd geschiedonderzoek overbodig maakt. Over gebeurtenissen uit het verleden zullen altijd verschillende versies bestaan. Dit inzicht is ongetwijfeld de belangrijkste doorbraak van het postmodernisme geweest, en intussen is het gemeengoed onder historici.

Het *hyperrelativisme* van het postmodernisme is evenwel teruggefloten. Oorspronkelijk leidde het postmodernisme onder historici tot een existentiële twijfel over de historische methode. Was geschiedschrijving nog wel mogelijk? Was de discipline dood of ten dode opgeschreven, zoals de postmodernisten dat beweerden? Volgens Richard Evans (°1947), Regius Professor aan Cambridge, worstelden historici door het postmodernisme niet langer met de vraag *What is History?*, maar vooral met de vraag *Is it Possible to Do History at All?* Vandaag hebben historici daarom hun werkwijze en onderzoek verfijnd om verdere twijfel weg te halen, en tegelijk zijn ze sterker met niet-tekstuele bronnen gaan werken, zoals beelden en artefacten uit het verleden. In 2011 bracht Reformatiehistorica Ulinka Rublack (°1967), eveneens hoogleraar aan Cambridge, daarom een groep historici samen in de verzamelbundel *A Concise Companion to History* om op beknopte wijze te demonstreren hoe historisch onderzoek vandaag gebeurt. In ieder geval is geschiedenis als discipline verre van dood: nog nooit waren zoveel professionele, academische en publiekshistorici aan de slag als in de eenentwintigste eeuw. Maar deze historici integreren voortaan de postmoderne inzichten in hun methode. Daarvoor bieden de volgende hoofdstukken een leidraad.

* * *

Volgens Carr ontstonden misverstanden over de geschieddiscipline als gevolg van het onbegrip en de onwetendheid over wat historici precies *deden*, en daarom vroeg hij aandacht voor 'geschiedenis als werkwoord' (*to do history*). Het meest opgemerkte en minst betwiste pleidooi in diens *What is History?* stelde dan ook dat geschiedenis ontstond vanuit een complex onderzoeksproces, en een hele reeks vastgelegde handelingen die historici doen. Daarbij ontmaskerde hij de Neorankeaanse logica die geschiedschrijving voorstelde als een zuivere transcriptie van historische bronnen. Historici waren zelf aanwezig in het onderzoeksproces, door de reeks handelingen die zij stelden om tot een uitspraak over het verleden te komen. In de woorden van Carr zelf: *History is a process, and you cannot isolate a bit of a process and study it on its own ... everything is completely connected*. Daarenboven merkte Carr op dat men voor de studie van een geschiedkundig werk eerst de

historicus of historica in kwestie moest bestuderen. Geschiedonderzoek ging niet alleen om de bronnen, maar ook om de historici en hun onderzoeksproces, iets wat nadien het postmodernisme verder benadrukte.

De opmerking van Carr geldt evenwel voor de geschieddiscipline als geheel. Wie wil weten of geschiedenis mogelijk is als intellectuele en academische oefening, moet eerst een beter begrip ontwikkelen van wat de onderzoekspraktijk van historici inhoudt. Alleen zo kan de plaats van geschiedenis binnen de zoektocht naar (wetenschappelijke) kennis worden gewaardeerd, en haar plaats in de maatschappij verder worden bevraagd. De volgende bladzijden stellen zich daarom drie vragen: wat doen historici, hoe doen ze dat en waarom doen ze dat? Vooraleer in het negende hoofdstuk een antwoord te geven op de vraag of het mogelijk is om geldige en betrouwbare geschiedenis te schrijven, is het daarom eerst nodig om de handelingen van historici onder de loep te nemen. Geschiedenis is een *werk*-woord!

Referentielijst

- Edward Hallett Carr, *What is History? (with a New Introduction by Richard J. Evans)*, Londen, 2001 (1961¹), het elders gemaakte citaat van Carr wordt door Evans aangehaald in de inleiding van deze uitgave op p. xli.
- Herodotos, *The Landmark Herodotus: The Histories*, R.B. Strassler (ed.), A. Purvis (vert.), Londen, 2008.
- Keith Jenkins, *Re-thinking History*, Abingdon, 2003 (1991¹), eerste citaat op p. 7-8, tweede op p. 31.
- Leopold von Ranke, *Geschichte der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1535 [1514]*, dl. 1, Leipzig e.a., 1824¹, citaat op p. V-VI, aangepaste citaat uit 1874 hernomen in *Sämtliche Werke*, Leipzig e.a., 1885, citaat daar op p. VII.
- Georg G. Iggers en James Powell (red.), *Leopold von Ranke and the Shaping of the Historical Discipline*, Syracuse/New York, 1990.
- Ernst Bernheim, *Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie*, Tübingen, 1889.
- Charles-Victor Langlois en Charles Seignobos, *Introduction aux études historiques*, Parijs, 1898 (1925²).
- Hayden White, *Metahistory: The Historical Imagination in the Nineteenth Century*, Baltimore, 1973.
- Keith Jenkins, *Re-figuring History, New Thoughts on an old Discipline*, Londen/New York, 2003.
- Willie Thompson, *Postmodernism and History*, Basingstoke, 2004.
- Richard Evans, *In Defence of History, New edition with an extensive new afterword*, Londen, 2000 (1997¹), citaat p. 3.
- Ulinka Rublack (red.), *A concise companion to history*, Oxford, 2011.

Vaktijdschriften

Tijdschrift voor geschiedenis, Assen, 1886-2015; Amsterdam, 2015-

Dit is het enige Nederlandstalige vaktijdschrift dat artikelen opneemt over alle tijdvakken en vanuit alle subdisciplines van de geschiedwetenschap. De *baseline* van het *Tijdschrift voor Geschiedenis* is dan ook *van alle tijden*. Daarnaast heeft het tijdschrift expliciet aandacht voor ontwikkelingen binnen de historiografie en de theorie van de geschiedenis, in het bijzonder sinds de incorporatie van het tijdschrift *Theoretische geschiedenis*.

History and theory, Middletown CT, 1960-

Dit gevestigde tijdschrift biedt het forum bij uitstek voor theoretische vragen met betrekking tot geschiedschrijving en geschiedfilosofie.

Re-thinking History, the Journal of Theory and Practice, Abingdon, 1997-

Vanuit de oproep van Keith Jenkins om geschiedschrijving opnieuw te definiëren ontstond dit nieuwe vaktijdschrift. Het vormt een interdisciplinair forum voor wie durft experimenteren met genres en interpretaties van de traditionele geschiedschrijving en wil vooral een discussieforum voor historici, geschiedtheoretici en -filosofen creëren.

Websites

www.historici.nl

Deze site is de favoriete startpagina voor Nederlandstalige professionele en academische historici en andere belangstellenden in geschiedenis. Projectpartners zijn *Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis*, het grootste geesteswetenschappelijke instituut van Nederland en het *Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap (KNHG)*, de oudste en grootste beroepsorganisatie voor historici in Nederland. Historici kunnen zich hier presenteren met publicaties, afgesloten en nog lopende projecten. De sectie 'Jong KNHG' heeft in het bijzonder oog voor aspirant-historici. Historici vinden er ook de artikelen, discussiefora en recensies van het tijdschrift *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden–Low Countries Historical Review* (nog steeds voor velen de 'BMGN', uitgegeven door KNHG).

www.history.ac.uk/ihr/Focus/Whatishistory

Voor de veertigste verjaardag van de publicatie van *What is History?* van E.H. Carr in 2001 stelde het bekende *Institute for Historical Research* in Londen deze belangwekkende website op. De website biedt goede samenvattingen van debatten uit en over de geschieddiscipline. Daarenboven is er een extensieve bibliografie over deze thema's opgenomen (maar die werd nadien helaas niet geactualiseerd).

www.history.ac.uk/makinghistory

Datzelfde Londense *Institute for Historical Research* biedt een website over 'Making history', met informatie over historici, historische onderzoeksinstituten en historische tijdschriften in het Verenigd Koninkrijk.

INLEIDING: Historisch onderzoek?

- 1 Lees de onderstaande citaten over geschiedenis en vraag je telkens af met welke connotatie (positief, negatief, moraliserend) en in welke betekenis het woord 'geschiedenis' wordt gebruikt (als verleden, als verhaal over het verleden, als historiografie/historisch onderzoek)?
  - a) *History is more or less bunk ... the only history that is worth a thinker's damn is the history we make today.* (Henry Ford, 1863-1947)
  - b) *History: an account mostly false, of events unimportant, which are brought about by rulers mostly knaves [schelmen], and soldiers mostly fools.* (Satirist Ambrose Bierce, *The Devil's dictionary*, 1911)
  - c) *Everybody can make history, but it takes a genius to write it.* (Romanschrijver Oscar Wilde, 1854-1900)
- 2 Waarom wordt Herodotos de vader van de westerse geschiedschrijving genoemd?
- 3 Waarom wordt Leopold von Ranke als de vader van de 'moderne' geschiedschrijving beschouwd? Wat was er nieuw in zijn benadering? Waarom werd geschiedenis een academische discipline tijdens de negentiende eeuw? Wat veranderde nadien?
- 4 Vergelijk de opvattingen van Herodotos en Leopold von Ranke over geschiedonderzoek.
- 5 Lees volgende citaten van Keith Jenkins (uit diens *Re-thinking History*, p. 7), en leg uit:
  - a) *... because as English-speakers we tend to lose sight of the fact that there actually is this distinction between history – as that which has been written/recorded about the past – and the past itself, because the word 'history' covers both things.*
  - b) *Additionally, the past and history are not stitched [verweven] into each other such that only one historical reading of the past is absolutely necessary.*
- 6 Wat is volgens jou het verschil tussen een verhaal over de Tweede Wereldoorlog uit een reisgids en een historische studie over diezelfde periode?
- 7 Wat *doen* historici anders dan journalisten? Wat doen ze gelijk?

Personenregister

A

Aerts, Erik 334
Ankersmit, Frank 371, 376, 378
Armitage, David 171, 175-6
Arnade, Peter 43, 210-1
Arnold, John 290-1
Augustinus, Aurelius 75, 309, 350, 360

B

Bardyn, Andrea 24, 184-5
Barnes, Julian 280-1
Baronius, Caesar 356, 360
Beauvais, Vincent van 354, 360
Beda Venerabilis 148, 353, 360
Bernheim, Ernst 22, 29, 120, 372
Beyen, Marnix 140, 318-9
Bleyen, Jan 226-7, 245
Bloch, Marc 49-50, 54, 57, 60, 62, 126,
131, 152, 159, 161-2, 174-5, 183,
312, 327, 332-3, 336, 372-3
Bock, Jozefien de, 230-1
Bodin, Jean 356, 360
Boone, Marc 42, 120, 372
Bossy, John 208
Braudel, Fernand 117, 152-4, 161, 170-1,
174, 187, 193, 258-9, 311, 372
Burckhardt, Jakob 194-5, 218, 231

C

Caesar, Julius 147-8
Camden, William 355, 360
Cannadine, David 256, 269, 317
Carr, Edward Hallett 11, 12, 28-30, 89,
91, 212, 272-3, 291
Certeau, Michel de 241, 245, 373
Chakrabarty, Dipesh 359, 373-4
Chaunu, Pierre 128, 140
Claes, Tinne 196-7
Coninck, Herman de 145, 240

D

Darnton, Robert 119-20, 199-200, 218
Daston, Lorraine 289, 291
Dewulf, Bernard 136
Duby, Georges 333

Duclert, Vincent 329, 333
Durkheim, Émile 211, 218

E

Eco, Umberto 121
Einhard 112, 254, 353, 360
Elton, Geoffrey 42, 271-3, 291
Engels, Friedrich 188
Engerman, Stanley 192, 217
Evans, Richard 28-9, 177, 250, 257, 269,
279, 284-5, 291, 326, 333, 377
Exiguus, Dionysius 148

F

Farge, Arlette 314
Febvre, Lucien 46-7, 49-50, 54, 57, 61-2,
92, 130, 152, 159, 169, 174, 183,
209, 372-3
Flacius Illyricus, Matthias 356
Fogel, Robert W. 192, 217
Foucault, Michel 165, 371
Froissart, Jean 161, 353, 354, 360-1
Fruin, Robert 168-9
Fukuyama, Francis 313, 324

G

Gardiner, Juliet 256, 269
Gatterer, Johann Christoph 357
Geertz, Clifford 199, 218
Gerard, Emmanuel 286-7
Gérard-Libois, Jules 286-7
Geyl, Pieter 251, 258, 269
Gibbon, Edward 358, 361
Ginzburg, Carlo 75, 92, 120, 144, 172,
175, 373
Guldi, Jo 171, 175-6

H

Hartog, François 296, 324, 373
Herodotos 16-7, 19, 24, 29, 31, 35, 41,
77, 95, 224, 249, 252, 255, 345-6,
355, 371
Hobsbawm, Eric 154-5, 163-4, 174-5,
186, 217, 299, 374

PERSONENREGISTER

Homerus 77, 108
Hoppenbrouwers, Peter 274
Hroch, Miroslav 28
Huizinga, Johan 82, 195, 218, 231, 255, 314
Hunt, Lynn 144, 146, 166, 173-5, 203, 291, 373, 375-6
Hutchinson, John, 268
Huysse, Luc 295

J

Jansma, Esther 240, 330-1
Janssen, Cara 204-205
Janssens, Gustaaf 43, 92, 333, 372
Jenkins, Keith 18, 27, 29-31, 251, 371-3
Jordanova, Ludmilla 33, 42, 94, 139-140, 155, 157, 174, 245, 295, 326
Judt, Tony 334

K

Kennedy, Paul 58
Kocka, Jurgen 187
Kuhn, Thomas Samuel 289, 291, 293, 379
Kuklick, Bruce 286-7
Kuttner, Erich 210-1

L

Langlois, Charles-Victor 22, 29, 47, 120, 373
Le Roy Ladurie, Emmanuel 125-6, 140, 161, 175, 183, 186, 217, 257
Leibniz, Gottfried Wilhelm 357
Lipstadt, Deborah 284, 291, 377
Livius, Titus 311, 347, 352, 355, 360
Lorenz, Chris 279, 291, 376
Lowenthal, David 314, 324
Luther, Maarten 49, 118, 209, 355

M

Mabillon, Jean 356, 366
Machiavelli, Niccolò 311, 355, 358, 360
MacMillan, Margaret 202, 218, 317, 324
Maerlant, Jacob van 354, 360
Marx, Karl 21, 59, 188-90, 193, 216, 219, 233, 315, 322, 374
Meirlaen, Matthias 232-3
Melanchthon, Philipp 356
Michelet, Jules 276, 311
Molle, Leen van 226-7, 245
Montesquieu 358, 360

Munslow, Alan 332-3

N

Namier, Lewis Bernstein 206, 218
Newton, Isaac 282, 357
Nierop, Henk van 168-7
Nieuwenhuysse, Karel van 52, 120, 324
Nussbaum, Martha 316-7
Nys, Liesbet 66-7

P

Panofsky, Erwin 235, 238
Pleij, Herman 326
Poblome, Jeroen 242-3
Pollmann, Judith 169, 210-211
Popper, Karl 59-60, 62, 138, 170, 189, 285, 311, 364
Presser, Jacques 75
Prevenier, Walter 40, 42, 120, 372

R

Ranke, Leopold (von) 19-22, 26-9, 41, 70-1, 74, 97, 127, 149, 158, 183, 223, 250, 253, 276-7, 311, 345, 358-9, 371
Raxhon, Philippe 286-7
Roegiers, Jan 2, 105, 328, 381
Rousseau, Jean-Jacques 200
Rublack, Ulinka 28, 42, 91

S

Seignobos, Charles 22, 29, 47, 50, 120, 372
Sleidanus, Johannes 356
Small, Helen 317
Smith, Adam 193
Smith, Anthony 267-8
Spengler, Oswald 150-1, 174
Staël, Germaine de 345
Stighelen, Katlijne van der 236-7

T

Tacitus 253, 347, 352, 355, 360
Taylor, A.J.P. 334
Thompson, Edward Palmer 189-90, 217
Thompson, Paul 227, 245-6
Thucydides 253, 346, 352, 355, 360-1, 371
Tollebeek, Jo 296, 298-9, 314, 324, 376, 378

Toynbee, Arnold 33, 151, 174
Trevor-Roper, Hugh 100
Trio, Paul 275

V

Valla, Lorenzo 16, 24, 95, 97-8, 355, 360
Van Reybrouck, David 43, 287
Vansina, Jan 78, 92, 225, 245, 380
Velthem, Lodewijk van 274, 354, 360
Verberckmoes, Johan 160-1, 175
Verlaine, Paul 76-77
Verschaffel, Tom 314, 324, 376
Voltaire 107, 233, 358, 360
Vos, Luc de 286-7
Vos, Staf 38-9

W

Wachtel, Nathan 77, 225, 245
Waelkens, Marc 242-3
Wallerstein, Immanuel 193, 217
Warburg, Abraham (Aby) 235
Wee, Herman van der 210-1
Wehler, Hans Ulrich 127, 140, 187, 217
White, Hayden 26-7, 29, 277, 372
Wils, Kaat 120, 132-3, 324
Wils, Lode 132
Winckelmann, Johann Joachim 357

Z

Zemon Davis, Natalie 214-6, 219, 315,
332-3, 37